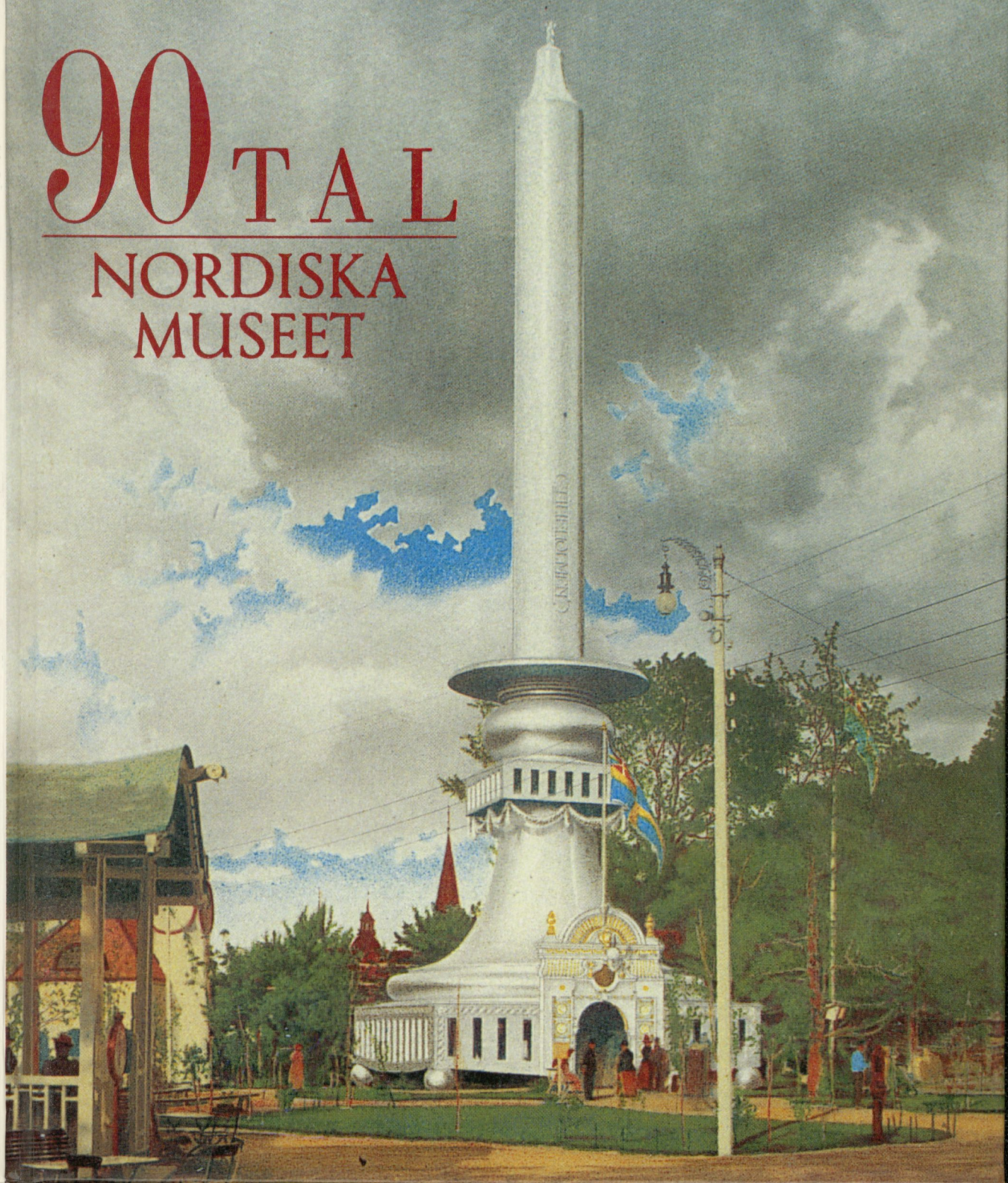

FATABURREN 1991

90 TAL

NORDISKA
MUSEET

90 T A L

VISIONER OCH VÄGVAL

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1991

FATABUREN 1991

ISBN 91 7108 303 0

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktion Hans Medelius, Sten Rentzhog.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Liljeholmen byggde sin utställningspaviljong i form av ett 40 meter högt ljus. Från dess topp strålade elektriskt ljus ut över utställningsområdet. Foto Uppsala universitetsbibliotek.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

INFÖR 90-TALET

Sten Rentzhog

*Sten Rentzhog, docent
och styresman för Nor-
diska museet.*

Hoppfullhet, oro, ovisshet känner vi inför det nya årtionde som just har börjat, inför det nya århundrade som snart ska börja. I mycket känner vi att vi står inför en ny tid. Murarna rasar, inte bara i öst. Gamla sanningar ifrågasätts eller visar sig omöjliga. För första gången på länge kan vi faktiskt välja framtid, ja, vi måste göra det. Det går inte att bara gå vidare.

Förra sekelskiftet, förra 90-talet, var också en brytningstid, med samma möjligheter till vägval. Frågan är om vi någonsin haft en tid då olika framtidsperspektiv kämpat så fritt som då. Och frågan är om någon epok i det förgångna haft så stor betydelse för dagens samhälle här i landet som den tiden fick.

För Nordiska museet har det därför varit naturligt att inleda 1990-talet med att lyfta fram denna tid för hundra år sedan. Den har något väsentligt att säga om vår situation i dag, både för att vi bättre ska kunna förstå hur den uppstått, och för att vi bättre ska kunna se framåt. I dagens samhällsdebatt finns också mycket som anknyter till den tiden, både till tankar vi ärvt, och till tankar som man den gången valde bort, men som nu börjar bli aktuella igen.

Av detta har Nordiska museet velat göra dels en årsbok, dels en utställning, som vi hoppas kunna öppna våren 1991, om museets katastrofala ekonomi inte lägger hinder i vägen. I centrum har vi valt att ställa den stora Stockholmsutställningen 1897, det evenemang där den tidens idéer, tekniska och kulturella framsteg manifesterades. Igenkännande, glädje och en smula eftertanke är vad vi hoppas detta ska ge.

En reservation bör göras. Vi ser 1890-talet som ett relativt begrepp. Mycket som kännetecknar den tiden hade börjat växa fram redan under de närmast föregående årtiondena. Annat bör-

*Konung Oscar II och Drottning
Sofia. Foto G. Florman 1890.
Ur Svea, Folk-Kalender 1891.*

jade på 90-talet, men kom att sträcka sig framåt i tiden, i många fall till första världskriget, för att vara exakt. Men det är på 1890-talet som utvecklingen kulminerar, det är då framtidsdebatten är som rikast. Som urvalsmetod har vi därför valt att ta med sådant som hör 90-talet till, även om det börjar på 80-talet, eller blommar ut först åren efter sekelskiftet.

BÖRJAN OCH SLUTET AV EN EPOK?

Kanhända kommer man i framtiden att se den gångna hundraårsperioden som en epok med 1890-talet (± 10 år) som början, och 1990-talet som, om inte slutet, så i alla fall övergången till nästa skede. Mycket som vi har tagit för givet har sina rötter i brytningstiden för hundra år sedan. Inom förvånande många områden kan man skönja hur en förändring nu plötsligt börjar bli tänkbar.

Jan Hult skildrar i sin artikel hur Sverige genom lyckliga omständigheter blev en industrination, och hur man för hundra år sedan lade grunden till vårt nuvarande välstånd. Nu minskar antalet industrisysselsatta. De svenska storföretagen – som ofta har sina rötter just kring förra sekelskiftet – investerar hellre utomlands, och blir alltmer internationella. Kommer man i framtiden rentav att tala om "Sveriges hundra år som industrination"? Miljöfrågor och ändrade ekonomiska förutsättningar gör att den svenska industrin inte fortsätter att utvecklas som hittills. Men vad är det som håller på att ske? Det är svårt att urskilja, om man inte försöker se det ur ett längre tidsperspektiv.

En del av problematiken är energifrågorna. Ända sedan det sena 1800-talets tekniska genombrott, som möjliggjorde kraftöverföring på längre sträckor (Hällsjön–Grängesberg 1893), har vi haft en oavbruten ökning av energiförbrukningen. Denna har kommit att sättas i fråga genom den stundande kärnkraftsutvecklingen, men oavsett det: kan man överhuvudtaget tänka sig en utveckling då inte ökningen av förbrukningen förr eller senare måste upphöra?

Ett närliggande område är kommunikationerna. Bilen kom till Sverige 1897. 1890-talet försåg oss också med de första el-drivna tågerna (Djursholmsbanan 1895) och en ny vägslag 1891. Denna blev första steget mot statens successiva övertagande av ansvaret för väghållningen. Nu diskuteras på nytt ändrade former för

finansieringen av vägnätet, med avgifter och tullar. Eller kanske vi får helt nya framtidsplaner för våra kommunikationer, om bilismen visar sig miljömässigt omöjlig att långsiktigt bibehålla i sin nuvarande form.

Allt detta kan tyckas vara onödigt pessimistiska framtidsutsikter. Det finns alternativa tolkningar. Men det viktiga som börjar växa fram är en insikt om att vi inom många områden måste växla kurs, att vi inte längre blint kan vandra vidare i den riktning som utstakades för hundra år sedan. Vi måste skapa nya visioner.

Kanske måste vi också ha nya visioner för vårt dagliga liv. Mátyás Szabó visar i sin artikel hur det moderna konsumtions-samhället har rötter i industrialismens genombrotts-tid och självhushållets begynnande avveckling. Den avgörande förändringen kan tidsfästas till 1800-talets slut. Vi som är uppvuxna i ett överflöd av varor, som lever mitt uppe i en flod av reklam och inköpsmöjligheter, har svårt att alls föreställa oss vilken genomgripande förändring av det dagliga livet som faktiskt skedde. Ännu finns det inte mycket som tyder på att vår tillvaro på nytt kommer att ändras. Men kanske bör vi börja vänja oss vid tanken på att en förändring måste komma, om vi alls ska klara de miljöproblem som följt i överflödets spår. Och då är det inte ointressant att studera hur det hela började.

FAMILJEJORDBRUKETS HUNDRA ÅR

Inom några områden vet vi med säkerhet att vi står inför förändringar. Det gäller konsekvenserna av det nya skattesystemet och av den nya jordbrukspolitiken. Åter kan vi knyta an till 1890-talet. På båda områdena finns direkta paralleller till dagens skeende. Och inom båda befinner vi oss i slutet av en utveckling som började då.

För nästan exakt hundra år sedan, 1892, fattade riksdagen beslut om grundskatternas avskaffande. Det blev början till inkomstskatternas dominans för statsfinansieringen, som gällt ända till nu. Som framgår av Susanne Löwnertz artikel föregicks beslutet av årtiondens vånda. När skattereformen äntligen genomfördes var det då som nu på förslag av den politiska gruppering, som från början kämpat emot, men som slutligen insett att förändringen var oundviklig.

I 1892 års beslut ingick också en försvarsreform, som öppnade dörren för den vid sekelskiftet införda allmänna värnplikten. Även här kan vi få perspektiv på dagens debatt, som alltmer börjat gälla just den allmänna värnpliktens framtid. Ska också den bli en hundraårig parentes i vår historia?

När man menar att den nya jordbrukspolitiken (i kombination med den avskaffade möjligheten att kvitta förluster i jordbruket mot inkomst av tjänst) kommer att innebära dramatiska förändringar för det svenska landskapet, med igenväxning och beskogning av gammal kulturmark, bör man studera den radikala omvandlingen av jordbrukslandskapet, som skedde för hundra år sedan. Då som nu öppnades jordbruket för internationell konkurrens. Bättre kommunikationer och ny teknik medverkade till att vi i stället fick det mjölkproducerande jordbruk, som dominerat fram till nu. Övergivandet av den gamla ängsslåttern, dikning av myrmark och uppförande av nya typer av ekonomibyggnader gjorde att kulturlandskapet bara på några årtionden fick ett helt nytt utseende. I dag har vi svårt att ana hur Sverige såg ut före den omvandlingen.

Samtidigt började jordbruksbefolkningen att minska. Emigrationen pågick. En stor oro väcktes för jordbrukets framtid. Värnandet om den svenske bonden blev för lång tid en del av den idémässiga grunden för vårt politiska system. Genom egnahemsrörelsen och den sedan 1881 och 1896 helt fria rätten att dela de äldre jordbruken splittrades många områden i mängder av småfastigheter, som sedan blev ett av de stora problemen för efterkrigstidens strukturrationalisering.

Till de mest intressanta parallellerna mellan vår tid och 90-talet hör frontlinjer som gick stick i stäv med partilinjerna, och i stället speglade regionala motsättningar, eller svårigheterna att ömsesidigt förstå och respektera de skilda förutsättningarna för livet i staden och på landet. Vår tids regionalpolitiska debatt återspeglas med särskild dramatik i "Norrlandsfrågan", som gällde en hel landsdels överlevnad. Mot ortsbefolkningens krav på fortsatt brukande av skog och mark bröts den ohöljt kolonialistiska inställningen att "Norrland och den skogsbärande delen av Dalarna" inte var lämplig för annat än skog och för att lämna material till en förädlingsindustri. Fejden slutade med en kompromiss. Man kan än idag sia om vad som skulle ha hänt om endera sidan hade varit mera segerrik.

Det är inte möjligt att i en årsbok av Fataburens omfång ge mer än exempel på 1890-talets skeende och dess förhållande till vår tid. Det finns heller inte forskning eller författare tillgängliga inom alla de områden som man skulle ha kunnat behandla. Mycket tyder på att man skulle kunna utveckla hundraårsperspektivet ytterligare. Två områden som står under debatt idag är skolan och sjukvården. Dagens grundskola är en direkt följd av Fridtjuf Bergs och andras reformsträvanden. Men när tog vi de avgörande stegen mot storsjukhus, specialisering och teknikberoende inom sjukvården? Det borde undersökas.

FOLKRÖRELSESVERIGE

Vad är det mera som dominerat 1900-talets Sverige? De stora organisationerna, naturligtvis. Folkrörelserna är också vad man vanligtvis håller fram, när man skriver om det moderna Sveriges grundläggning. 1890-talet markerar förmodligen höjdpunkten i folkrörelsernas historia, kanske också vändpunkten innan de började institutionaliseras. Hur ser framtiden ut? Nykterhetsfrågorna är lika aktuella som någonsin, men för nykterhetsrörelsen i traditionell mening ter sig framtiden mera tvivelaktig.

Till och med en massrörelse som idrotten visar sprickor, som gör att framtiden ter sig mera oviss än någon gång sedan grundläggningstiden för hundra år sedan. Doping, professionalism, fotbollsbråk, publikkris och växande ekonomiskt beroende av samhälle och näringsliv fördyrar bilden. Ändå är det svårt att tro att idrotten inte kommer att ha fortsatt stor betydelse, även om den kanske så småningom tar sig andra former än hittills.

Ska man sia om vad som i framtiden kan tänkas komma att framstå som en hundraårsperiod, med början och slut i respektive 90-tal, finns det ännu mer brännbara ämnen att ta upp. Även det mest givna i dagens samhälle kan visa sig mera tidsbundet än man vanligtvis tror. Dagens starka fackliga organisationer har sina rötter i arbetarrörelsens pionjärtid för hundra år sedan. De står nu på höjden av sitt inflytande. Det finns inte mycket som tyder på att deras tid närmar sig sitt slut, men något finns det; ett svagare fackligt engagemang från medlemmarna, en svagare samhällsekonomi, och växande inflytande från länder med andra traditioner. Kan det tänkas att Volvos nya Uddevallafabrik blir första steget bort från den nuvarande ordningen?

Tydligare är orosmolnen för den andra grundpelaren i 1900-talets samhälle, de politiska partierna. Som Leif Lewin visar i sin artikel är de ett arv från 1890-talet, från det sena 1800-talets idévärld och politiska frontlinjer. När man i dag diskuterar partiernas växande svårigheter att engagera medlemmar och väljare kan det vara värt att uppmärksamma det historiserande draget hos de politiska partierna. Kanske kan det vara ett hinder för en livskraftig demokrati att 1800-talsideologier förblir huvudalternativen i vårt politiska system. Är det en alldeles för djärv gissning att de förändringar vi står inför kan komma att ge oss ett nytt partisystem grundat på dagens och morgondagens samhällsfrågor och värderingar – precis som det skedde för hundra år sedan?

BRYTNINGSTID

Alla dessa funderingar kan vara helt fel. Kanske mycket litet kommer att förändras. Men om inte annat så är det en rätt säker förutsägelse att åren mot sekelskiftet kommer att präglas av en växande oro för framtiden, av allt intensivare försök att tackla vår tids ödesfrågor, miljöförstörelsen och u-landsproblematiken. Detta kan inte undgå att föra med sig rader av framtidsvisioner, som svårligen kommer att kunna te sig lika konformistiska som hittills under 1900-talet.

Vi ser redan hur man söker alternativ. Alltfler människor flockas kring organisationer som Greenpeace och Svenska naturskyddsföreningen. Kultur och historia upplevs åter som viktiga. Österländsk mystik och nya kristna frälsningsläror vinner terräng, liksom alternativa vägar till hälsa med alternativmedicin, kroppsbyggande och meditation.

Sökandet har kommit i ropet igen, längtan att finna nya vägar. Trendframskrivandets och den ekonomiska tillväxtens evangelium börjar sättas i fråga, snart kanske också det ohämmade självförverkligandet och individualismen. Samtidigt har vi från andra hållet det allt starkare trycket från nyliberalismen med dess tro just på individen och det materiella framåtskridandet. Mycket av detta hade direkta motsvarigheter vid förra sekelskiftet.

Vad vi bäst kommit ihåg av 1800-talet är nationalromantiken, den idealistiska och provinsiella pånyttfödelsen inom konst och litteratur, som Ebbe Schön skriver om. Till viss del kan man se

detta som en reaktion mot industrialismens samhällsomvandling, som bröt kontakten med traditionen och med de rötter i det agrara Sverige där många människor på den tiden ville söka utgångspunkten för en mänskligare framtid än den som maskinerna tycktes utlova. Det är mot den bakgrunden man kan se den enastående framgången för Carl Larssons Sundbornbilder och för Selma Lagerlöfs författarskap, liksom den väldiga uppslutningen kring Viktor Rydbergs begravning 1895.

Det var från Rydbergs idealistiska diktning man anses ha hämtat en del av inspirationen till den numera rätt bortglömda ungdomsrörelsen, som under åren kring sekelskiftet fick människor att samlas till stora massmöten, i ideell hänförelse kring *"sambhörighetskänslan med mänskligheten och kärlek till hembygd och fädernesland"*. Ungdomsrörelsen var ett uttryck för drömmar om framtid på traditionens grund, utan klassgränser eller politiska och ideologiska motsättningar. I denna tankevärld ingick också återvändandet till naturen, en sekelskiftets gröna våg, som blev upphovet till naturvård, hembygdsvård och turism, och som år 1900 fick sitt tydligaste uttryck i Karl Erik Forsslunds bok *Storgården*, där naturen och traditionen ställdes i kontrast mot industrisamhällets avigsidor. På det politiska planet kom denna natur- och hembygds känsla till uttryck i fejden mot skogsbolagen i Norrlandsfrågan och i strävan att ge människorna ett eget hem, en egen torva att bruka. Det var tankar som inte bara utmynnade i egnahemsrörelsen, utan också tog sig i uttryck i de villaförstäder för de bättre bemedlade, som blev 90-talets nya boendeideal, och i att naturens blomsterspråk via konstindustrins formgivning tågade in i de svenska hemmen.

NATIONELLT OCH INTERNATIONELLT

En av de tydligaste strömningarna i 1890-talet var behovet att finna en provinsiell och nationell gemenskap i ett samhälle där de regionala skillnaderna tunnats ut och där det internationella inflytandet vällde in över gränserna. Bakom det nationella låg också strävan att skapa gemenskap i ett land med allt tydligare motsättningar mellan olika samhällsklasser. Det är här Artur Hazelius gärning har sin stora betydelse, med Nordiska museet och Skansen, och med vårt första nationaldagsfirande, den 6 juni 1893.

Liksom 1800-talet sopade undan de provinsiella olikheterna har vi länge upplevt hur det svenska alltmer suddats ut. Det vore egendomligt om inte detta gör att vi så småningom får tillbaka ett sökande efter en nationell identitet. Detta behov att finna sig själv ökar än mera av att Sverige nu blivit ett invandrarland. Utan en nationell gemenskap, som också de nya medborgargrupperna kan identifiera sig med, kommer samhället knappast att kunna fungera i detta nya, mångfacetterade Sverige.

Men som på 1890-talet blir det nationella i grunden internationellt. Elisabet Hidemark visar i sin artikel hur även det mest svenska var beroende av utländsk inspiration, och var en del av det fria liv över gränserna som rådde i Europa före 1914, och som vi först nu sedan murarna rämnat ser ut att få tillbaka. Kanske får vi också tillbaka det starka tyska inflytandet över svensk kultur och samhälle, som var så påfallande under 1890-talet, men som har en undanskymd plats i denna bok liksom i forskningen i övrigt, därför att vi efter andra världskriget inte gärna velat söka våra tyska rötter.

Till detta internationella hörde också fredsrörelsen. Det är nog inte många som i dag har klart för sig hur starka dessa strömningar var i slutet av 1800-talet, med Fredsbyrån i Bern 1892, Svenska Freds- och skiljedomsföreningens 250 000 namnunderskrifter till Konungen 1893, Nobels fredspris 1896, Sveriges kvinnliga fredsförening 1898, Fredskonferensen i Haag 1899. Hoppet om den eviga freden gick i en snar grav. Först nyligen har det på allvar återvänt.

Något som saknar motsvarighet i 1890-talets Sverige är frågan om vår relation till tredje världen. Fram till efterkrigstiden satt vi fast i kolonialismens tankevärld. men det finns en jämförelse, som gör att man kanske borde studera de senaste hundra årens utveckling i Sverige ur en ny synvinkel. Den grundläggande svårigheten verkar vara att om alla jordens invånare ska få samma standard som i-ländernas, så skulle jordens resurser inte räcka. Ska alla få en framtid, måste vi finna nya lösningar. Detta är egentligen samma dilemma som fanns i det oscarianska samhället. Många har i färskt minne TV-serien *Träpatronerna*, som påminde om kontrasten mellan arbetarnas levnadsvillkor och den ofattbara lyx som sekelskiftets överklass levde i. Vägen till allas lika villkor blev inte – och kunde inte bli – att göra alla till träpatroner.

LIVETS PRIVATISERING

Det finns också många andra skäl att studera 1890-talet. Det var operetternas, varietéernas, revyernas och de spirituella farsernas tid. Landet flödade av kaféer, restauranger, schweizerier, utvårdshus, punschverandor och promenadmusik, tivoli och cirkus, Oscarsbaler, lustturer och välgörenhetsbasarer. Birgitta Conradson tar upp några aspekter på detta nöjesliv i sin artikel om varietéerna i Stockholm och om den alkohollagstiftning som lade dem i graven.

90-talet var också det årtionde då Elsa Beskow, Alice Tegnér och Sagabiblioteket debuterade, då skämtpressen blomstrade, då man sjöng Kväsarvalsens och Kalle P, byggde ordenshus och opera. Och det var den tid då arkitekturen började söka sig nya vägar, fria från klassicismens tvångströja, precis som den i dag kastar loss från funktionalismens.

Elektricitetens och telefonens intåg i vårt dagliga liv tog sin början. Rikstelefonnätet började byggas ut omkring 1890. Tio år senare fanns 80 000 telefonabonnenter. På detta område ser vi ingen hejd på utvecklingen, som pågår i snabbare takt än någonsin, med hemdatorer och faxar som senaste landvinningar. Men det är lärorikt att studera vad som hänt. Apparaterna har inte bara underlättat. De har också gjort oss oberoende av varandra, och isolerat oss. 90-talets flödande nöjesliv, som byggde på att man samlades för att uppleva nöjena i gemenskap med andra människor, motsvaras i dag till stor del av en privat upplevelse vid TV och stereo. Också detta hade faktiskt sin första början just för hundra år sedan. I december 1889 visades den nyuppfunna fonografen, grammfonens och bandspelarens föregångare, för första gången i Sverige.

Slutligen; vart tog kvinnorrörelsen vägen, har man frågat. Det finns mycket i 90-talet som inte tagits upp, rösträttsfrågan och unionsfrågan framför allt, därför att det inte verkar ha någon klar betydelse för vår situation i dag. Detta kan man däremot inte säga om kvinnofrågan, och man behöver inte gå längre än till Ellen Key för att finna bränsle för en debatt som skulle kunna gälla också nutiden. Men det kommer fler utställningar, och just den eviga frågan om kvinna—man tror vi ägnar sig väl för en kommande årsbok.

ROMANTIKENS ÅTERKOMST?

1890-talet var en brytningstid, då olika idéströmningar kämpade om vilken framtid vi skulle välja. Materialism och idealism fanns på alla områden i samhället, sida vid sida. Då liksom nu upplevde man efter en period av ohämmad framstegstro plötsligt skäl att tveka och ompröva. Det gav utrymme för en renässans för andra värderingar, etik, moral, tradition, natur. Krav från höger och vänster om ett starkare samhälle stod mot mjukare framtidsvisioner, föregångare till vår tids idéer om "livskvalitet".

Vilket vägval man gjorde klarnade först under de följande årtiondena. Omprövningen blev aldrig så djup och så allmän att man på allvar lyckades påverka utvecklingen, på allvar lyckades rubba framstegsoptimismen som fundament för det västerländska samhället. Vi drev vidare mot världskrig, överflödssamhälle och miljöförstöring. Mycket av 90-talets idévärld har sedan slumrat fram till vår tid.

Kommer den nu till heders igen? Vi måste åter välja framtid. Utvecklingen bort från 1900-talets huvudfära är redan i gång, i takt med de hot som vuxit fram mot vår överlevnad. Kommer humaniteten och idealismen åter att göra sig hörda? Kommer vi rentav att ompröva 1900-talets tankevärld, den desillusionerade, av världskrigen präglade synen på människan som lett till alltmer upptrappat våld, i verkligheten och som underhållning, och till ett kulturliv, där elände, uppgivenhet och svek anses förnämre än trohet och viljestyrka.

Kanske vi får uppleva det snällas och det godas återkomst som ideal i litteratur och konst? Ett litet förebud kan vara att sådana filmer plötsligt produceras och samlar stor publik. Får vi rent av bevittna romantikens återkomst?

Varje tid har sina blockeringar, sin oförmåga att skapa perspektiv och oförmåga att bortse från invanda tankemönster. Genom att lyfta fram 1890-talet, en tid så annorlunda och ändå så lik vår egen, vill Nordiska museet göra det något lättare för oss att försöka bli fria från århundradets skygglappar.